

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԱԹԵՎԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ¹

ԿԱՖԱՅԻ ՍՈՒՐԲ ԱՆՏՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Բանալի բառեր՝ ղրիմահայ, Ղրիմ, գրքարվեստ, Սուրբ Անտոն մենաստան, Սարգիս վարդապետ, Թադեոս Ավրամենց, գրիչ Քրիստոսատուր:

Կաֆայի (ներկայումս՝ Թեոդոսիա) Սուրբ Անտոնի վանքը ղրիմահայոց աչքի ընկնող հոգևոր-մշակութային կենտրոններից էր: Այն իր ծաղկման գագաթնակետին հասավ XV դարի երկրորդ քառորդին՝ վանահայր Սարգիս վարդապետի բազմաբեղուն գործունեության շնորհիվ: Վանքի պատմությունը լուսաբանող հիմնական աղբյուրները ձեռագրային հիշատակարաններն են, որոնցից վաղագույնը վերաբերում է 1427 թվին: Այն զետեղված է նույն տարում վանքի հովանու ներքո ընդօրինակված ձաշոցում, որի գրիչներից մեկը հենց ինքը Սարգիս վարդապետն է. «Արդ, զրաւ գրութեան սորայ եղեւ ի թուաբերութեանս Հայոց ՊՂԶ (1427) ամի՝ Կշիռ կոչեցելոյ, աշխարհիս Լազարաց, յերկիրս Հոնաց, ի մեջ մայրաքաղաքաց, ի մենաստանս մեծի Կաֆայի՝ աստուածապահ քաղաքի, ընդ հովանեաւ մեծի ճգնաւորի՝ սրբոյն Անտոնի, առ ոտս սրբասիրի մեծի՝ րաբունոյ Սարգսի երջանիկ վարդապետի <...> ձեռամբ նախասացեալ երջանիկ Սարգսի վարդապետի, զի զկէս ձաշոցիս՝ մինչ ի Յարութիւնն //»²:

Այսպես ուրեմն, տարածաշրջանը, որտեղ գտնվում էր Սուրբ Անտոնի վանքը, գրիչը կոչում է «Լազարաց աշխարհ»։ Այս տեղանունը, որը, անշուշտ, ի նկատի ունի երբեմնի հազարիան, քանիցս հանդիպում է ղրիմահայոց XV դարի աղբյուրներում։ Ընդ որում, «Լազարիայով» կազմված բառակապակցություններից բացի, առկա են նաև «Գազարիա» և «Խազարիա» տարբերակներից ածանցյալ ձևեր։ Այսուհանդերձ, հարկ է նշել, որ հիշյալ տեղանվան կիրառումը թերակղզու հայ գրիչների կողմից տուրք էր ոչ այնքան պատմական անցյալին, որքան լատիներների, մասնավորապես ջենովացիների շրջանում ընդունված աշխարհաքաղաքական տերմինաբանությանը, ըստ որի, Սև ծովի հյուսիս-արևելյան տարածքները Գազարիա էին կոչվում։ Ջենովացիները XIII դարի 60-ականներից մինչև 1453 թիվը, երբ թուրքերը տիրացան նեղուցներին, տնօրինում էին սևծովյան գրեթե ողջ երթևեկը՝ իրենց առևտրական գա-

¹ Ղրիմագիտության և Ղրիմի Հանրապետության Մշակութային ժառանգության պահպանության գիտահետազոտական կենտրոն:

² Բարբլեմ արքունիկի կաթողիկոս (Կիպեսեւեան), Յուզակ ձեռագրաց Անկիրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս, 1957, սյուն. 813-814:

ղութի կամ ֆակտորիայի կարևորագույն հենակետերը կենտրոնացնելով Ղրիմի ափամերձ գոտում, որ վարձակալել էին թաթարներից: 1453-1475 թթ., երբ ֆակտորիան Սուրբ Գեորգ բանկի ձեռքում էր, դրա գործերը տնօրինող հաստատությունը հենց այդպես էլ կոչվում էր՝ Գազարիայի վարչություն (*Officium Gazariae*):

Այնուհետև, հիշատակարանի հեղինակը տեղայնացնում է վանքը Գազարիայի մեջ մտնող Հոնաց երկրում, այսինքն՝ Ղրիմում «ի մեջ մայրաքաղաքաց»։ Պետք է ենթադրել, որ վերջիններիս թվին նա դասում է թերակղզու այն ժամանակվա հայտնի քաղաքները, որ շարված էին առևտրական բանուկ ճանապարհի վրա՝ միմյանցից ոչ հեռու. արդեն անկում ապրող Սուրխաթը (Սուլխաթ, Սոլխաթ, Սոլկաթ, էսկի Ղրիմ, ներկայումս՝ Հին Ղրիմ) Ոսկե Հորդայի տեղական ուլուսի վարչական կենտրոնը, աստիճանաբար բարձրացող Կարասուբազարը (Կարասու, Կարաբազար, ներկայումս՝ Բելոգորսկ) և, իհարկե, Կաֆան՝ Սև ծովի ափերին ջենովացիների գլխավոր առևտրական հենակետը։ Այսուհանդերձ, գրիչը վանքի տեղագրությունը կապում է հենց Կաֆայի հետ։ Նմանատիպ տեղեկություն է պարունակում նաև հաջորդ հիշատակարանը՝ գրված 1428 թվի մի Շարակնոցում, որի ընդօրինակողը հայտնի գրիչ և մանրանկարիչ Քրիստոսատուրն է։ Այստեղ արդեն Սուրբ Անտոնի մենաստանը տեղակայված է «առ մայրաքաղաքաւս մեծի Կաֆայիս», ինչը նշանակում է, թե վանքը գտնվել է եղել ոչ թե Կաֆայի ներսում, այլ դրա մերձակայքում. «Արդ, եղև զրաւ գրչութեան եղանակաւոր տառիս այս, որ կոչի Շարակնոց, ի թուականութեանս Հայոց ՊՉԷ (1428), յամսեանն փետրվարի մինն, յաշխարհիս Հոնաց եւ Լազարաց, առ մայրաքաղաքաւս մեծի Կաֆայիս, ի մենաստանս սուրբ ճգնաւորին մեծի Անտոնին, առ ոտս երջանիկ եւ մեծի հռետորին եւ քաջ Սարգիս վարդապետի՝ գլխաւորի եւ առաջնորդի սրբոյ ուխտիս, որ յայսմ ժամանակի փայլի ամենայն բարերջանկութեամբ <...> ձեռամբ Քրիստոսատուր մեղապարտ կրանաւորի <...>»³։ Ակնհայտ է, որ մեզ հետաքրքրող հոգևոր կենտրոնն առնչվել է Կաֆա քաղաքին, որի սահմաններն այդ շրջանում բավականին պայմանական էին։ Հարցն այն է, որ ջենովացիների վարձակալության օրոք (XIII դարավերջից մինչև 1475 թ.) այն շատ արագ զարգացում ապրեց և ընդլայնվեց։ XV դարի երկրորդ քառորդին արդեն քաղաքային շրջապարսպից ներս գտնվող թաղամասերը՝ այսպես կոչված «բուրգ»-երը, իրենց տարածքով մի քանի անգամ զիջում էին դրանից դուրս գտնվող թաղամասերին՝ «անտիբուրգ»-երին⁴։ Իսկ վերջիններս արտաքուստ պարագծող բազմաթիվ վանքերն էլ ավելի տարածուն էին դարձնում քաղաքի սահմանները։

³ R. H. Kevorkian, A. Ter-Stépanian, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France. Catalogue*, Paris, 1998, col. 920-921.

⁴ E. A. Катюшин, *Феодосия, Каффа, Кефе, Феодосия*, 1998, с. 73.

Հետագա հիշատակարանները վանքի գտնվելու վայրի մասին առավել հստակ տեղեկություններ են տալիս՝ տեղագրելով այն «մերձ» կամ «առընթեր» Կաֆային. «Գրեցաւ Շարակնոցս ի թվին Հայոց ՊՀԸ (1429) ամի, ձեռամբ ապիկար եւ ախմար գրչի Քրիստոսատուր կրանաւոր քահանայի, ի խնդրոյ եղբար մերում Մարտիրոս կուսակրան քահանայի <...>: Արդ, եղեւ սկիզբն եւ զրաւ եղանակաւոր տառիս յաշխարհս Հոնաց, ի վանս, որ յանուն Սուրբ Անտոնին, որ առընթեր Կաֆայի մեծի մայրաքաղաքի, առաջնորդութեամբ վանացս մեծի վարդապետի եւ քաջ ռաբունոյ տեանն Սարգսի <...>»⁵:

Նույն գրիչ Քրիստոսատուրի՝ 1428 թվին կազմած հիշատակարանը, որը զետեղված է մեկ այլ Շարակնոցում, կարևոր անդրադարձ է պարունակում ժամանակի քաղաքական լարված իրավիճակին՝ պայմանավորված Ոսկե Հորդայի աստիճանական քայքայմամբ և թաթարա-ջենովական տեական հակամարտությամբ, ինչպես նաև ակնարկ վանքում Սարգիս վարդապետի ծավալած ուսուցչական գոծունեության մասին. «Գրեցաւ Խազտետրս ի թուականութեանս Հայոց ՊՀԷ (1428) <...> յառ ոտն Սրբոյն Անտոնի անապատականին եւ եպիսկոպոսութեանն տէր Յովսէփոս Գաղատացոյ, եւ ի վարդապետութեանն Սարգիս վարդապետի, որ է առաջնորդ սուրբ ուխտիս եւ ուսուցիչ մեր, ձեռամբ Քրիստոսատուր մեղապարտ կրանաւորի: Արդ, այսմ աստուածային եղանակաւոր տառիս ցանկացաւդ եղեալ եռափափագ սիրով Աւետիք կուսակրան արեղայն, ըզսա ետ ինձ գրել՝ Քրիստոսատուր անարժան գրչի, յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ իւր ծնողացն ամենայնի, լավ եւ ի յընտիր աւրինակէ, որ կոչի Առաքելցի: Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանգիպիք ի սմա տեսանելով, կամ ուսանելով, կամ արինակելով, չի լինել մեղադիր խոշորութեան գրոյս կամ սղալանաց, զի ի մեջ շփոթման գրեցի զսա՝ ի յանբարի եւ ի դառն ժամանակիս, որում պակասեցան սուրբք եւ ճշմարտութիւն մարդկան, զի բազում վանորայք աւիրեցան, գեղ եւ աւանգ քակտեցան ի յազգէն նետողաց: Եւ մեք ի յայսպիսի ժամանակիս տեղաց ի տեղ փոխելով, գրեցաք զսա»⁶: Սարգիս վարդապետի՝ Սուրբ Անտոնի վանքում կազմակերպած ուսումնական գործի վերաբերյալ առավել հստակ տեղեկություններ է հաղորդում նույն վանքի մեկ այլ վանական՝ գրքարվեստի հմուտ վարպետ գրիչ Թագետոս Ավրամենցը: Հարանց Վարքի իր 1430 թվի հիշատակարանում նա գրում է. «Արդ, եղեւ զրաւ գրչութեանս ի թվին Հայոց ՊՀԹ (1430) ամի, յաշխարհս Հոնաց, որ կոչի այժմ Դրիմ, եւ Կաֆայ մայրաքաղաք՝ ի յապահով յանապատս, որ է յանուն Սրբոյն Անտոնի մեծի, որ է առընթեր Կաֆայ քաղաքի, ի յառաջնորդութեան մենաստանին մեծի եւ լուսաւոր վարդապետի Սարգսի երջանկի, որ զհնացեալս եւ զաւերս, զամայացեալ

⁵ R. H. Kevorkian, A. Ter-Stépanian, *Manuscripts arméniens de la Bibliothèque nationale de France*, op. cit. col. 134.

⁶ Նույն տեղում, սյուն. 186:

վանս զայս զարդարեալ նորոգեաց շինուածով յօրինեալ... եւ վարդապետական դասիւք եւ աշակերտօք զարդարեալ <...> եւ դասատուն կարգեաց <...>⁷: Սակայն այս թեմայի շուրջ Թաղեոս Ավրամենցը շատ ավելի ուշագրավ տեղեկութիւններ է տալիս երկու այլ հիշատակարաններում՝ 1428-1433 թվերին իր ընդօրինակած փիլիսոփայական աշխատութիւնների ժողովածուի՝ «Իմաստասիրական»-ի մեջ: Ի թիվս այլ տվյալների, նա հաղորդում է, որ վարդապետը մատչանում տեղ գտած աշխատութիւններից մի քանիսն ուսանողների պատվերով մանրամասն մեկնաբանել ու բացատրել է: Հիշատակարաններից առաջինը վերաբերում է 1429 թվին. «Գրեցաւ արտաքին իմաստասիրութեան Լուծմունքս եռամեծոյն եւ լուսաւոր ըբոնապետին Գրիգորի ի թուին Հայոց ՊՂԸ (1429) ամի, յօգոստոսի ԻԸ (28) օրն, ձեռամբ բազմամեղի Թաղէոսի՝ անարժան կրօնաւորի: Եւ էր սա սկսեալ ի ՊՂԷ (1428) ամի, ի նոյեմբերի Լ (30) օրն, քանզի յայնմ աւուր սկիզբն արար մեծն ի վարդապետս, քաջ հոգեւորն եւ արին տէր Սարգիս դաս տալ եւ ուսուցանել ուղիղն <...> մեզ՝ եղբարցս տէր Թորոսին եւ տէր Սիմէոնին, եւ ինձ՝ յետնեալ փանաքոյս Թաղէոսի, որ Լուծմունքն փոխեցի՝ զամեն աւուր զդասն միայն: Եւ ուշկի եւ հանդարտ կարդացաք զՊորփիւրն եւ զՍտորոգութիւնսն Արիստոտէլի, եւ ի հոկտեմբեր ամսոյն վճարեցաք, քանզի երբեմն-երբեմն խափան պատահէր ի պատճառէ իմեքէ»⁸: Երկրորդ հիշատակարանն արդէն վերաբերում է 1433 թվին եւ վկայում Արիստոտէլի «Պերիարմենիասի» ընդօրինակութիւնն եւ ուսումնասիրութիւնն մասին՝ հիմնված Դավիթ Անհաղթի, Հովհաննէս Որոտնեցու եւ Գրիգոր Տաթևացու մեկնութիւնների վրա. «Ի թվին Հայոց ՊՂԲ (1433) ամի եւ ի մարտ ամսոյ Ժ (10) աւարտեցաւ Լուծմունք Պերիարմենիասին, որ է իմաստք մեծի նրբամիտ իմաստասիրին Արիստոտէլի, մեկնեալ մեծի եւ անյաղթ փիլիսոփայի սրբոյն Դավթայ քաջ իմաստասիրի, եւ լուծեալ ի մեծ հոգեւորէ Յոհաննիսէ Որոտնեցոյ եւ ի լուսաւոր ըբոնապետէ Գրիգորիսէ եռամեծէ: Եւ զմնացեալն զայս ի յիմաստասիրական գրոց՝ խնդրեալ մեր ի բարեսէր վարդապետէն մեր՝ ի տէր Սարգիս քաջ ըբոննոյ, առ ի կարդալ, եւ նա, խոնարհեալ յաղաչանս մեր, աշխատեցաւ ընդ մեզ, եւ կարդացաք սկսեալ ի դեկտեմբեր ամսոյն, աւարտեցաք /// երկու աւուրն մին ճառ /// եւ այնպես օր ըստ օրէ գրելով, հոգ ի մտի ունեի՝ մի ինչ բան դժուարիմաց ծածուկ եւ անյայտ մնասցէ ի սմանէ. վասն որոյ, զոր դիւրիմաց արուեստի եւ բացատրելով ի միմեանց գրեցի, եւ զոր ի լուսանցքն է՝ ի դասէն իմացեալս դրոշմեցի ի վանս մենաստանի մեծի Սրբոյն Անտոնի անապատականի, առընթեր մեծի մայրաքաղաքի Կաֆայի <...>⁹:

⁷ Նուրայր Եպս. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, Երուսաղէմ, 1967, էջ 111:

⁸ Նուրայր Եպս. Պողարեան, նշվ. աշխ., հ. 5, Երուսաղէմ, 1971, էջ 443-444:

⁹ Նույն տեղում, էջ 444:

Հ.Ն. Ալիինյանի գնահատմամբ, Սարգիս վարդապետի «դասարանէն ծլեցան ծաղկեցան ուսեալ եկեղեցականներ, քաջավարժ գրիչներ»¹⁰ : Եվ իրոք, ակնհայտ է դառնում, որ վանքի գործունեութիւնը դիտարկելիս կրթական ուղղութիւնից զատ հարկ է առանձնահատուկ տեղ հատկացնել դրա հովանուներքո ծավալված գրչութեանը: Հայտնի է 14 ձեռագիր՝ հաստատապես ընդօրինակված Կաֆային մերձակա Սուրբ Անտոնի վանքում: Դրանք ներկայացված են երկու ճաշոց գրքով, երկու Գանձարանով, երեք Մանրուսմունքով, մեկական Ավետարանով, Մաշտոցով, Տումարատեստով, Տոնապատճառով, Իմաստասիրական ժողովածուով, ինչպես նաև Հարանց վարքով և Ներսես Շնորհալու «Տաղաչափութեամբ»: Թվարկված ձեռագրերից վեցն ընդօրինակել է գրիչ Քրիստոսատուրը, երկուսը՝ Թադեոս Ավրամենցը, մեկը՝ Սարգիս վարդապետը, մեկը՝ Մաղաքիան և չորսը՝ Քրիստոսատուրի աշակերտ գրիչ Օգսենտը: Այս 14 ձեռագրերից զատ, հայտնի է նույն գրիչ Օգսենտի՝ Կաֆայում ընդօրինակված ևս երեք ձեռագիր, որոնցում սակայն նշված չէ, թե «ընդ հովանեալ» որ հոգևոր կենտրոնի են դրանք ստեղծվել: Բոլոր 17 ձեռագրերն էլ վերաբերում են 1427-1445 թվերի միջահատվածին և ներկայումս պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Փարիզի Ազգային գրադարանում, Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբի վանքի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանութեան պահպանումը:

Սակայն Սուրբ Անտոնի վանքում ստեղծված մատյաններին անդրադառնալիս կարելի չէ սահմանափակվել սոսկ դրանց թվարկմամբ: Հարկ է շեշտել ձեռագրերի առանձնահատուկ բարձր որակը՝ թե՛ տեքստային մասի, թե՛ մանրանկարների կատարման առումով: Այսպես, Քրիստոսատուրը գրքարվեստի փայլուն վարպետ էր, և հմուտ գրիչ ու կազմարար լինելուց բացի նաև մեծատաղանդ մանրանկարիչ էր: Դիտարկելով վերջինիս գործունեության այս ոլորտը, է. Կորիսմազյանը ընդգծել է մանրանկարչության կիրիկյան դպրոցի գերակա ազդեցութիւնը նրա արվեստի վրա, միևնույն ժամանակ բարձր գնահատականի արժանացնելով լուսանցազարդերի ինքնատիպ ձևավորումը, գծանկարի ճկուն, նրբին, բայց և վստահ կատարումը¹¹: Քրիստոսատուրի աշակերտ Օգսենտը հմուտ գեղագիր էր և տիրապետում էր շատ մանր տառերով գրելու արվեստին: Հենց նրա գրչին է պատկանում Երևանի Մատենադարանի ամենափոքր ձեռագիրը (ՄՄ 7728, չափերն են 4x3,4 սմ)՝ գրված 1434 թ. Ղրիմում: Իր ուսուցչի պես, Օգսենտն էլ գծանկարի վարպետ էր, սակայն նախընտրում էր ավելի մեղմ ու թափանցիկ երանգներ¹²:

¹⁰ Ն. Ալիինյան, «Սարգիս վարդապետ Կաֆայցի, առաջնորդ Ս. Անտոնի վանքի ի Կաֆա և Երևանի միջև Կոստանդին կաթողիկոսի», ՀԱ, 1935, սյուն. 41:

¹¹ Է. Մ. Корхмазян, *Армянская миниатюра Крыма (XIV-XVII вв.)*, Ереван, 1978, сс. 61-63.

¹² Նույն տեղում, էջ 63-64:

Բացառիկ անհատականություն էր Թադեոս Ավրամենցը: Նրա ձեռագրային գրությունները վերը հիշատակված 1430 թվի Հարանց Վարքն է նվիրված անապատական վանականությանը, որի հիմնադիրն ինքը վանքի հովանավոր Սուրբ Անտոնն էր: Այս մատյանը, որն ի սկզբանե նախատեսված էր «ի վայելումն» Սուրբ Անտոնի վանքի վանականների, 1443 թվին վաճառվել է Ղազար Ղրիմեցուն, որն էլ այն նվիրաբերել է Երուսաղեմի Սուրբ Փրկչի վանքին¹³: Ներկայումս Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբի վանքի մատենադարանում պահվող այս ձեռագիրը հայ գրքարվեստում հայտնի առաջին վարքագրությունն է՝ գարդարված մանրանկարներով: Հետագա ծաղկողները, նման բովանդակության ձեռագրեր նկարագրողելիս, որպես օրինակ վերցրել են հենց Թադեոսի մանրանկարները, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, ինքնուրույն հեղինակային աշխատանքներ են¹⁴: Այս մատյանին նվիրված իր մենագրության մեջ Ն. Սթոունը՝ մանրամասնորեն դիտարկելով դրա տեքստային կառուցվածքը և հարուստ ձևավորումը՝ բաղկացած 45 ամբողջական էջ զբաղեցնող մանրանկարներից, կես էջի վրա տեղադրված մեծ թվով պատկերներից, ինչպես նաև մոտ 50 էջազարդերից, գնահատում է այն որպես բացառիկ մի երևույթ համայն քրիստոնեական վարքագրության մեջ՝ թե՛ ձևի և թե՛ բովանդակության առումով¹⁵: Իր հերթին, Ն. Սթոունի մենագրությանը նվիրված գրախոսականում է. Կորիմագյանն ընդգծում է, թե ձեռագրի մանրանկարներում դրսևորվել են ժամանակի երկու միջանց հակադիր գեղարվեստական ուղղություններ, որոնցից առաջինը կապված էր «Պալեոլոգյան վերածննդի», իսկ երկրորդը՝ «Իսլամական» գաղափարների հետ¹⁶:

Սուրբ Անտոնի վանքի հովանու ներքո ստեղծված այս ձեռագրի մասին խոսելիս, անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև դրա խմբագրման աշխատանքներին՝ իրականացված հեղինակի՝ նույն Թադեոս Ավրամենցի ձեռքով: Վերջինս գլխավոր հիշատակարանում այս մասին գրում է. «Եւ արդ, այսպէս սկսայ զսաջերմեռանդ սիրով եւ յուսով առ այն, որ տայն ամենայնի առատապէս եւ ոչ նախատէ հասուցանել յաւարտ սորա: Այլ յոյժ տառապանօք եւ աշխատութեամբ, քանզի զօրինակաց զլաւագոյնն ընտրելով եւ զճմարտագոյնսն խուզելով, եւ զհամառօտն թողեալ՝ զկատարեալ պատմութեանն հետեւելով, ժողովեցի բարդեցի օրինակք ոչ սակաւ՝ որչափ ձեռնհաս եղէ գտանել: Եւ եթե ի մինն սխալ գտանիւր՝ ի գրչաց կամ օրինակաց եւ կամ, համառօտեալ զնայ իմանայի,

¹³ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, էջ 112:

¹⁴ Э. М. Корхмазян, *Армянская миниатюра Крыма*, с. 65.

¹⁵ N. Stone, *The Kaffa Lives of the Desert Fathers. A Study in Armenian Manuscript Illumination*, Louvain, 1997, p. 179.

¹⁶ Է. Մ. Կորխմազյան, «The Kaffa Lives of the Desert Fathers, a Study in Armenian manuscript illumination by Nira Stone, Louvain, 1997 (գրխոսություն)», *ՊԲՀ*, 1998, № 3, էջ 217:

նա զիւրաքանչիւր օրինակքն առընթեր բերելով գտանէի զնոյն բան՝ ոչ վկայելով միմեանց: Այլ ի նոցանէ խնդրեալ զընտրելագոյնս եւ զհաճելին ի նոցունց առեալ, գրեի յարմարեալ եւ կատարեալ բան՝ զճշգրտագոյնս շարադրելով:

Այլ ի հասանել պատմութեան կամաւոր աղքատին սրբոյն Ալեքսիանոսի՝ տարակուսեալ արգելայ, քանզի այլեւայլ պատմէին օրինակքն զնմանէ: Ոմանք ի Կոստանդնուպօլիս լեալ ասէին, եւ ոմանք ի Հոռոմայ, եւ այլն երկոտասան ամ ի դուռն ծնողաց ասէին, եւ կէսք՝ Բժան (12) օր, եւ այլն է (7) ամ: Եւ այլք զԵրուսաղէմ տեսեալ ասէին զնա, եւ կէսք՝ յԵդեսիայ միայն՝ այլ ոչ ուրեք զնացեալ: Այսպէս ամենայն պատմութեան այլեւայլ էին գրեալ: Մինչ հարկ եղեւ եւ ի յունաց բերել օրինակ՝ ի ձեռն բարեկամաց եւ ոչ շատանալ միով, այլ մինչ վկայեսցեն եւ նոքա միմեանց: Եւ այսպիսի սիրով աշխատեալ, գտի զայն, որ միմեանց վկայեցին, եւ գրեցի զճշմարտագոյնն, զլան եւ զանսխալն: Այսպէս եւ զամենայն արարի, այլ ոչ որպէս Սրբոյն Ալեքսիանոսին աշխատեցայ: Եւ բազում վարք եւ բան ավելի եդի ի սմայ՝ զայն, որ ոչ գոյր ի մեծ օրինակն:

Արդ, յամենայն գլխոյն վերջքն, որ կարմիր չի խաչագլուխ կայ ի լուսանցքն ներքին, այն յայլ գրոց օրինակեալ է: Իսկ ի կողման լուսանցին կարմիր նշան եւ թուխ կռագլուխ խաղ բազմեալն՝ այն պիտանի եւ օգտակար նշանաւոր բանք են, եւ եդի նշան առ ի փոյթ գտանել զայնպիսի ախորժագոյնսն: Եւ ի վճար մեծ օրինակին յիշատակարան եդեալ սկսայ եւ զայն, որ ոչ գոյին ի մեծ օրինակն: Եւ որչափ կարող եղէ, հաւաքեցի եւ զայնոսիկ նմանապէս աշխատելով, զընտիրսն եւ զճշգրտագոյնսն խնդրելով գրել»¹⁷:

Այսպիսով, գրիչ Թադեոսը չի բավարարվել սոսկ տեքստի արտագրութեամբ: Նա բազմաթիվ մատչաններից ընտրել ու խնդրել է լավագույնները, կատարել համեմատական աշխատանք, «խուզել», ասել կուզի թե՛ հետազոտել օրինակները, վերցրել ճիշտն ու լավագույնը, մի կողմ դնելով ավելորդն ու հակասականը: Բանը հասել է այնտեղ, որ Սուրբ Ալեքսիանոսի՝ Աստծո մարդու վարքագրությունն ընդօրինակելիս նա նույնիսկ հույներից է ձեռագրեր վերցրել՝ «ի ձեռն բարեկամաց, եւ ոչ շատանալ միով, այլ մինչ վկայեսցեն եւ նոքա միմեանց»:

Եվ ահա այստեղ երկու շափազանց ուշագրավ հանգամանք է ի հայտ գալիս: Նախ, Արիմի (և ոչ միայն) հայերն ու հույները եկեղեցական օրացույցի և ձեսի անհամապատասխանությունների պատճառով մշտական հակամարտության մեջ էին և դավանաբանական վեճերի պատճառով երբեմն նույնիսկ զինված ընդհարումների էին ելնում միմյանց դեմ: Նրանց քաղաքային թաղամասերը՝ եկեղեցիներով հանդերձ, իրարից զատ էին, և անգամ թուրքական տիրապետության շրջանում (1475-1774 թթ.) խառը քրիստոնեական թաղամասերի մասին Արիմում կարելի է խոսել խիստ վերապահումով: Նման իրավիճակում

¹⁷ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, էջ 109-110:

հույներից ձեռագիր փոխառելու փաստը ինքնին հետաքրքրական է: Երկրորդ, գրիչը, մանրակրկիտ նկարագրելով իր կատարած համեմատական և խմբագրական աշխատանքը, ոչ մի կերպ չի անդրադառնում հունարենից հայերեն արված թարգմանությունը: Եթե այն ինքը կատարած լիներ, ապա պետք է որ այդ մասին ևս տեղեկություն հաղորդեր, եթե մեկ ուրիշը՝ ապա նրա անունն անպայման պիտի մեջբերեր՝ հիշատակության արժանացնելու խնդրանքով: Ահա այս տրամաբանությունն էր, որ ժամանակին մեզ ստիպեց բացառել թարգմանությունը իրողությունը և եզրակացնել, որ ձեռագրերը գրված են եղել հայերենով և բերվել են տեղի ծախսերից՝ հունադավան հայերից¹⁸: Իսկ Ղրիմում և հենց Կաֆայում վերջիններիս բնակության մասին 1410 թ. տեղեկություն է տալիս Մխիթար Ապարանեցին¹⁹:

Նույն հիշատակարանի շարունակության մեջ Թադեոս Ավրամենցը թուուցիկ հիշատակում է Սուրբ Անտոնի վանքում Սարգիս վարդապետի ծավալած շինարարական գործունեությունը. «Իսկ աւարտ սորա եղել <...> ի թուին Հայոց ըստ Աբեթական տոմարի ՊՀԹ (1430) ամի, ի յօգոստոս ամսոյ Ին (25), օրն երեքշաբթի, յաշխարհս Հոնաց եւ Գազարիայ կոչեցելոյ, յերկիրն Սուլղաթայ, ի մայրաքաղաքս Կաֆայիս, մենաստանիս, որ յանուն մեծի ճգնաւորին Սրբոյն Անտոնի<...>, եւ յառաջնորդութեան սորին վանից մեծի երջանիկ րաբունապետի Սարգիս լուսաւոր վարդապետի՝ արթուն եւ ժիր մշակի, որ զաւերս զայս եւ զամայացեալս՝ որ մուրալով էին կերակուր բնակչաց սորայ, նորոգեաց շինելով եւ յօրինեաց զբոլոր պակասութիւն սորա, եւ զարդարեաց եղբարբք եւ պայծառ ժամատեղաւ, եւ հաստատեաց մտօք եւ արդեամբք <...>»²⁰: Սարգիս վարդապետի ձեռնարկած շինարարական աշխատանքների մասին գրիչ Թադեոսը խոսում է նաև նույն ձեռագրի մեկ այլ հիշատակարանում. «Արդ, եղև զրաւ գրչութեանս ի թվին Հայոց ՊՀԹ (1430) ամի, յաշխարհս Հոնաց, որ կոչի այժմ Ղրիմ, եւ Կաֆայ մայրաքաղաք, ի յապահով յանապատս, որ է յանուն Սրբոյն Անտոնի մեծի, որ է առլնթեր Կաֆայ քաղաքի, ի յառաջնորդութեան մենաստանին մեծի եւ լուսաւոր վարդապետի Սարգսի երջանկի, որ զհնացեալս եւ զաւերս, զամայացեալ վանս զայս՝ զարդարեալ, նորոգեաց շինուածով յօրինեալ եւ պատուական ժամատեղով, եւ վարդապետական դասիւք եւ աշակերտօք զարդարեալ<...>»²¹:

18 Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Саргсян Т. Э., Сорочан С. Б., Шапошников А. К., «Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического», *Нартекс, Byzantina Ukrainensis*, т. 1, Харьков, 2012, с. 113.

19 Տե՛ս Բ. Մ. Բարտիկյան, «О византийской аристократической семье Гаврас», *ՊԲՀ*, 1987, № 4, էջ 186:

20 *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, հ. 2, էջ 109-110:

21 Նույն տեղում, էջ 111:

Վանքի նորոգման և լրակառուցման վերաբերյալ քիչ ավելի ծավալուն տեղեկություններ է տալիս գրիչ Քրիստոսատուրը իր 1431 թվին ընդօրինակած ճաշոցի հիշատակարանում: Նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք նաև Սարգիս վարդապետի Ղրիմում կաթողիկոսական տեղապահ լինելու մասին՝ հավանաբար հենց 1431 թվականից. «...Սապէս եւ երջանիկ ըրաբունապետս մեր, ե՛ւ առաքինասէր, ե՛ւ քաջ հռետորական իմաստիւք լցեալ տէր Սարգիս վարդապետս՝ երեսփոխանն սրբոյ կաթողիկոսին եւ աթոռակալ Հոնաց աշխարհի եւ Կաֆայիս, ի մերում ժամանակիս, որ աստ պատահեցաք, սա՛ խորհուրդ բարի եղեալ ի մտի, զարդարեաց զմենաստանս մեծի հաւրն սրբոյն Անտոնի շինուածովք, յարինելով յիշատակ անջնջելի ազգաց յազգս՝ բրգամբք եւ պարսպով, եւ գեղեցկայարմար տնտեսով, եւ ջրհորով, եւ հողմային ջաղջով, եւ պայծառագոյն ծանր ժամատեղով, եւ բազում բարի եւ հեզահոգի եղբարք: Նաեւ զմատեանս գրոյ ժամատեղաց լնուլ կամելով, ըղձայր փափագելի տենչմամբ, որով պատրաստէր թուխտս յոլովագոյնս գնոջ՝ գնելով արդեամբք իւր»²²:

Այսպիսով, բերված աղբյուրները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ Սուրբ Անտոնի վանքը գոյություն է ունեցել և գործել դեռևս մինչև Սարգիս վարդապետի այնտեղ հաստատվելը, սակայն՝ նյութական խղճուկ վիճակում: Հիշյալ վարդապետը նորոգել է այն, ընդլայնել այլևայլ շինություններով: Վերջինների թվում են եղել.

1. բրգավոր շրջապարիսպը, ինչի շնորհիվ վանքը որակվել է որպես «ապահով անապատ»,

2. տնտեսական նպատակների ծառայող օժանդակ շինությունը,

3. ջրհորը,

4. հողմաղացը,

5. «պատուական», «պայծառագոյն» և «ծանր» ժամատեղը, որը պիտի որ եկեղեցի կամ ավելի շուտ եկեղեցու գավիթ եղած լինի: Այս պարագայում առավել ընդունելի համարելով վերջին տարբերակը, այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ հիմքեր կան ենթադրելու վանքում երկրորդ եկեղեցու գոյության մասին, ինչն, ի դեպ, բացառիկ երևույթ է զրիմահայոց մենաստանների համար: Ինչպիսիք այն է, որ հիշատակարաններից երկուսում վանքը ներկայացված է որպես «մենաստանս մեծի Սրբոյն Անտոնի եւ Սուրբ Աստուածածնի»: Դրանցից առաջինը հենց Քրիստոսատուրի վերը հատվածաբար բերված հիշատակարանն է կազմված 1431 թվին. «եւ եղեւ աւարտ սորա <...> ի մերում թուականիս Յաբեթական տաւմարի Հայկազան սեռիս ՊԶ (1431) ամի <...> ի հայրապետութեանն տեառն Կոստանդնեա բարեպաշտի՝ ե՛ւ աստուածասիրի, ե՛ւ իմաստնոյ, եւ ի յաթոռակալութեանն եւ յերեսփոխանութեանն սրբասիրի մեծի

²² Լ. Խաչիկյան, Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Ա (1401-1450 թթ.), Երևան, 1955, էջ 413-415:

եւ քաջ ռաբունապետի տէր Սարգիս վարդապետի ի մերում Հոնաց աշխարհիս եւ Գազարիա նահանգիս, Սաւլխաթ-Ղրիմի եւ Կաֆայիս մայրաքաղաքիս, ի մենաստանս մեծի Սրբոյն Անտոնի եւ Սուրբ Աստուածածնի, եւ առ ոտն սոցայց աղաւթից, ի վայելումն այսմ մերում մենաստանիս Սրբոյն Անտոնի եւ մանկանց սոցին յաւիտեան <...>²³: Երկորդ՝ 1440 թվին վերաբերող հիշատակարանի հեղինակը գրիչ Մաղաքիան է, ով գետեղել է այն իր ընդօրինակած Ավետարանում՝ նախատեսված Ղալաթիայի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու համար. «Եւ եղեւ աւարտ սորա ի ՊԶԹ (1440) ամի <...> ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի բարեպաշտի՝ Էւ աստուածասիրի, Էւ իմաստնոյն, եւ եպիսկոպոսութեան սրբասիրի մեծի՝ տեառն Մաղաքիայի, ի մերում Հոնաց աշխարհին եւ Գազարեաց նահանգիս, Սաւլխաթ-Ղրիմի եւ Կաֆայիս մայրաքաղաքիս, ի մենաստան մեծի սրբոյն Անտոնի եւ Աստուածածնի <...>: Արդ, Աւետարանս ազատ արարեալ, եղի ի սուրբ եկեղեցիս մեծի սրբոյն Լուսաւորչի <...>: Եւ որք յանդգնաբար իշխելոյ աղագաւ բան ասիցէ՝ խոտորեցուցանել կամելով զԱւետարանս ի Խալաթնա եկեղեցոյս, նա զվարձս Կայենի առցէ <...>: Եւ զիս՝ զաղկաղկս եւ փանաքի գրիչս զՄաղաքեայն յիշեցէք ի տէր Քրիստոսս՝ ողորմութիւն հայցելով ինձ եւ ծնողաց իմոց <...>²⁴:

Այսպիսով, բերված հիշատակարանները միաբերան վկայում են, որ Սարգիս վարդապետի ժամանակներում Կաֆայի Սուրբ Անտոնի վանքը շեշտակի վերելք է ապրել, ընդլայնվել, լրակառուցվել, ունեցել է մեծ թվով ուսանողներ և ուսուցիչներ, ինչպես նաև վարդապետական դաս: Վերջինիս կազմի մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում նույն գրիչ Քրիստոսատուրը 1431 թ. Ճաշոց գրքի հիշատակարանում: Այստեղ նա թվարկում է շուրջ քսան վանականի անուն, ինչպես նաև անդրադառնում մենաստանի եկամտի աղբյուրներին՝ ի հայտ բերելով մի շարք չափազանց ուշագրավ փաստեր. «Իսկ ես, փցուն եւ անարհեստ գրիչս՝ Քրիստոսատուր մեղապարտ եւ սուտանուն կրանաւորս, աւգնական լինել ցանկացայ սրբոյ եկեղեցոյս ըստ իմում չափոյս եւ յանձին կալա գրել ձեռամբ իմով զՃաշոցս զայս՝ ստանալ կամելով ինձ գանձ պատուական <...>: Եւ հոգևոր որդեակն իմ՝ Աւգսէնտ մանուկ կրանաւորն, աւգնական եղև կոկելովն եւ յարդարեալ պատրաստելով: Քանզի պատուականութիւնն սրբասէր վարդապետի մերոյ յորդորեալ ստիպէր զամենեսեան ի լաւ անդր՝ ի բարերարութիւն եւ ի սէր խաղաղութեան, եւ ի վաստակս, եւ յանխոնջ աշխատութիւնս՝ այնք, որոց մնան փոխարէնքն ի կեանս յաւիտենականս, որք ի սէր երջանիկ վարդապետին ընթերցեալք՝ մակաղեցան առ սովաւ ի գութ խնամոց սորա. եղբարբք պիտանիք եւ հաւատարիմք, յորոց մինն ի սոցանէ նախ եղբայրն մեր Թադէոս կրանաւոր քահանայն Ավրամենց, եւ Թորոս արեղայն

²³ Նույն տեղում, էջ 414:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 511:

զգրոց աշակերտն, եւ զմիւս Թորոս արեղայն, եւ զՍիմէոն արեղայն, եւ զՅովհաննէս արեղայն, եւ զՎարդան արեղայն՝ աշխատասէրն, եւ զՍտեփանոս արեղայն՝ զլուսարարն, եւ զՄաղաքիա արեղայն, եւ Յովաննէս արեղայն, եւ զխոնարհ հոգին զՍարգիս արեղայն, որ ինձ՝ փցուն գրչիս, լսաւ էր եւ զամենայն ժամակարգութիւնն ի մաւտս կատարաւ էր, եւ զՄինաս արեղայն: Իսկ աստուածասէրն եւ ըղձալին Սահակ աւագ սարկաւագն՝ անխոնճ աշխատաւորն, որ զբովանդակ ցան եւ զհոգան վանացս ունի յանձին իւրում՝ հրամանաւ մեծի վարդապետին <...>, եւ զմիւս սպասաւոր վանացս՝ զԱստուածատուրն, որ է որդի պարոն Նուրատինին, եւ զԵսայի արեղայն, որ մանուկ հասակաւն <...> կրանաւորեցաւ որդի գոլով պարոն Աստուածատուրին, եւ եղեւ պատճառ բազում բարեաց վանացս, քանզի բարեպաշտ տիկինն խաթուն Ազիզ-Մելիքն՝ դուստրն պարոն Ամիրին, եւ որդի իւր Եսայի կրանաւորն ետուն վանացս սուրբ Անտոնի ճ' (100) սոմ ի պանքն եղեալ անդրդուելի, մնալով անդ ի կումիւնին գլուխքն, որ է ճ' (100) սոմ, եւ զմուտքն նորին յամենայն ամի ուտէ վանքս՝ Ռն (1400) սպիտակ: Եւ պարոն Ամիրն, որ է պապն Եսայեա՝ Ին (25) սոմ, եւ մուտքն է Յ (300) սպիտակ՝ ամ յամէ անխափան վանացս: Եւ հայր Ստեփանոս եկեալ աստ միայնակեաց եղեւ, տուեալ վանացս ոչխարք եւ շինուածք, եկեալ յարեցաւ ի սրբութիւնս՝ ի գովութիւն եւ ի գովթ վարդապետին, ուրանալով զաշխարհ: Զորոց տեսեալ զայսպիսի զհաւատարմագոյն սէրն, որ առ Աստուած եւ առ սուրբ եկեղեցի նորա, ըղձալով փափագեցայ եւ ես այսպիսի գեղեցկայարմար եւ խորհրդաւոր գիրս ստանալ, որ ունի բովանդակեալ ի ծոց իւր զբոլոր ամին ընթերցմունսն զտանից տէրունականաց եւ զաստուահաճոյց արանց, եւ կիրակէից, եւ զպահոց ըստ ՅԿԵ (365) աւուրց տարոյն <...>²⁵:

Այսպիսով, Սուրբ Անտոնի վանքը որպէս նվիրատվութիւն ստացել է ոչ միայն շինութիւններ, բնամթերք և ձեռագրեր, այլ նաև գումարներ, որոնք որոշակի տոկոսադրույքով դրվել են բանկ: Օրինակ՝ Եսայի արեղայի մայրն ու պապը վանքի անունով անշարժ գումար են մուտքագրել բանկ, որից ստացված տարեկան տոկոսային եկամուտներից էլ այն օգտվել է: Հետաքրքրական այս փաստին քանիցս անդրադարձել է զրիմահայոց պատմության ականավոր գիտակ ակադեմիկոս Վ. Միքայելյանը²⁶: Ավելացնենք միայն, որ մեծ գումարներն առավել բարձր տոկոսադրույքով են մուտքագրվել, ինչի մասին վկայում են վերը բերված թվերը. 100 սոմը տարեկան բերել է 1400 սպիտակ (այսինքն՝ արծաթ) եկամուտ, իսկ 25 սոմը՝ ընդամենը 300: Այս կապակցությամբ հարկ է հիշել նաև Կաֆայի ջենովական հյուպատոս Կաբելայի վկայութիւնն առ այն,

²⁵ Նույն տեղում, էջ 413-414:

²⁶ Վ. Ա. Միքայելյան, *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն*, Երևան, 1964, էջ 146, Վ. Ա. Միքայելյան, *Ղրիմահայոց պատմություն*, Երևան, 1989, էջ 65, В. А. Микаелян, *История крымских армян*, Ереван-Симферополь, 2004, с. 30:

որ 1473-1474 թթ. քաղաքում տասից ավել մեծահարուստ հայեր են ապրել, այդ թվում և՛ բանկիրներ: Վերջիններից էր Խուժուրբեյի որդի Կայարեսը, որը ղրիմահայոց եպիսկոպոսական թափուր ավոտին իր ուզած թեկնածուին նստեցնելու համար Կաբելլային 200 ոսկեդրամ կաշառք էր առաջարկել²⁷:

Քրիստոսատուրի վերը բերված վկայությունը բացառիկ կարևորություն ունի, քանի որ ֆակտորիայի տնտեսական անցուղարձը լուսաբանող ջենովական փաստաթղթերը, նամանավանդ XV դարի երկրորդ և երրորդ քառորդներին վերաբերող դրանց օրինակները, հազվագյուտ են: Արխիվային նյութի անհասկանալի բացակայության կապակցությամբ իր ամսոսանքն է հայտնում XIX դարի հետազոտող Ամեդեո Վինյան՝ ենթադրելով, որ այն ոչնչացրել են հենց ջենովացիները՝ իրենց անվայել արարքները պատմության «աչքից» թաքցնելու միտումով²⁸:

Նույն Եսայի աբեղայի և նրա մեծահարուստ ընտանիքի անդամների պատվերով են ստեղծվել հաջորդ երկու ձեռագրերը: Երկուսի ընդօրինակողն էլ Քրիստոսատուրի աշակերտ գրիչ Օգսենտն է: Առաջինը 1435 թվի Շարակնոց է. «<...> Գրեցաւ Խազտետրս ի թվիս Հայոց ՊՁԳ (1435) ամի, ձեռամբ ապիկար եւ ախմար գրչի Աւգսէնդ մեղապարտ կրանաւորի, ի խնդրոյ Եսայեայ առաքինասէր եւ սրբասնեալ կուսակրօն աբեղայի, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց իւր ի վայելումն անձին իւրոյ եւ ծնողացն իւր՝ պարոն Աստուածատրին եւ Ազիզ-Մելիքին<...>: Արդ, եղեւ սկիզբն եւ զրաւ Խազտետրիս՝ յընտիր արինակէ, որ կոչի Առաքելցի, յաշխարհս Հոնաց, ի վանս, որ յանուն Սրբոյն Անտոնի, որ է առնթեր մեծի մայրաքաղաքի Կաֆայի <...>»²⁹: Երկրորդ ձեռագիրը Տոնացոյց է՝ կազմված 1441 թվականին. «<...> Արդ, գրեցաւ Տանացոյցս բոլոր տարոյն ի թվին Հայոց ՊՂ (1441) ամի, ձեռամբ անարհեստ եւ փցուն գրչի Աւգսէնդ սուտանուն աբեղայի ի վայելումն սրբասնեալ Եսայի կուսակրան աբեղայի, ի մայրաքաղաքս ի Կաֆայս, առ ոտս սրբոյն Անդոնի ճգնաւորին: Արդ, որք հանդիպիք սմա ուսանելով եւ կամ արինակելով, յիշեսջիք ի մաքրափալ յաղալթս ձեր զվերոյգրեալն զԵսայի կրանաւոր քահանայն, որ փափագեցաւ այսմ եւ ետ գրել զսա ի յարդար վաստակոց իւրոց՝ յիշատակ իւր եւ ծնաւդաց իւրոց՝ հաւրն իւրոյ պարոն Աստուածատրին եւ մաւրն խաթուն Ազիզ-Մելիքին<...>: Ընդ նոսին յիշեսջիք եւ զիս՝ զբազմամեղ աբեղայս զԱւգսէնդս՝ զանարհեստ գրիչս եւ զոսկաւղս <...>»³⁰:

Սուրբ Անտոնի վանքի հաջորդ հիշատակությանը հանդիպում ենք 1445 թվի մի Տումարատետրում, որի ընդօրինակողը նույն գրիչ Օգսենտն է, իսկ

²⁷ Л. П. Колли, “Падение Каффы (1474-1475 гг.)”, *Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК)*, № 55. Симферополь, 1918. сс. 147-148, 164.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 146-147:

²⁹ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Ա, էջ 459:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 527-528:

պատվիրատուն՝ վանքի առաջնորդ և կաթողիկոսական տեղապահ՝ Սարգիս վարդապետը. «Եւ զստացաւ սորա յիշեա՛ երջանիկ ըրբունապետն մեր զտէր Սարգիսն, որ է աթոռակալ Կաֆայիս եւ առաջնորդ վանիցս Սրբոյն Անդոնի, որ ստացաւ զսա ի յարդեանց իւրոց եւ ետ գրել զսա / / / եւ ծնողաց իւրոց, ի թվականութեանս Հայոց ՊՂԴ (1445), ի յարքիեպիսկոպոսութեանն սրբասիրի տէր Մաղաքիայի մայրաքաղաքիս Կաֆայի եւ ամենայն հյուսիսական կողմանցս: Եւ ես՝ անարհեստ գրիչս Աւգսէնդ, անարժան եւ բազմամեղ արեղայս, գրեցի զտունարտետրս զայս ի յանբարի եւ ի դառն ժամանակիս, ի մայրաքաղաքս ի Կաֆայս, առ ոտս Սրբոյն Անդոնի, յիշատակ երջանիկ ըրբունապետին մերոյ տէր Սարգսի. եւ որ զմեզ յիշէ, ինքն յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ, որ է արհնեալ յաւիտեանս. ամէն»³¹:

Եղմ. 800 ձեռագրում (1745 թ.), որ պարունակում է Գրիգոր Տաթևացու «Լուծմունք մեկնութեան Յովբայ» աշխատությունը, պահպանել է նաև Սարգիս վարդապետին նվիրված գովք-բանաստեղծության մի ընդօրինակությունն նույն Օգսենտի հեղինակությամբ: Չի բացառվում, որ օրինակը, որից արտագրվել է ձեռագիրը, Սուրբ Անտոնի հովանու ներքո ստեղծված ձեռագրերից է եղել.

Ով լուսաւոր եւ սուրբ հոգի,
Երկու կենօք երանելի,
Հռչակաւոր եւ անուանի
Դու տէր Սարգիս մեծ ըրբունի:
Արեգական նման պայծառ
Լուսաւորես զեկեղեցի,
Եւ իբրև ջուր հոսեալ գոլով
Արբուցանես ծարավածի:
Արդ եւ ունիս երիս քեզ բան գովելի,
Ձսերմանելն մարգարէից,
Ձառաքելոցն կաս ոսկի,
Ձվարդապետացն կերակրողի,
Ձոր այժմ ի քէն կու կերակրի:
Արդ ես՝ քաղցեալս եւ ծարավիս,
Ի քէն հայցեմ աղերսալի,
Ձի զսովեալս կերակրես
Յանմահական կենաց բանի
Եւ զծարաւիս ծովացուցես
Ի յաղբերէն անսպառելի:
Եւ Օգսենդ մեղօք ի լի
Եւ պարտապան բիւր քանքարի
Ձեմ արժանի քեզ գովելոյ,

³¹ Նույն տեղում, էջ 591:

Քանզի եւ շեմ հմուտ բանի,
Այլ եւ գտէր սրտի իմոյ
Փոքրիշատէ քեզ ծանուցի
Չայս սակաւ գիրս գրեցի,
Ձի յիշեսցէս զիս ի բարի,
Ամէն, ամէն, եւ եղիցի³² :

Տեսակետ կա, թե Սարգիս վարդապետը, որ հայտնի է նաև որպես Սարգիս վարդապետ Կաֆայեցի, Ղրիմ է տեղափոխվել Կիլիկիայից՝ անձամբ կաթողիկոս Կոստանդին Վահկացու հորդորով³³ : Այս եզրակացությունը համոզիչ է թվում, եթե հաշվի առնենք վարդապետի՝ նման վառ անհատականության մասին տեղեկությունների իսպառ բացակայությունը առավել վաղ շրջանի դրիմյան աղբյուրներում, ինչպես նաև նրա սերտ կապերը Սսի կաթողիկոսության և անձամբ Կոստանդին Վահկացու հետ: Ստանձնելով վերջինիս տեղապահի պաշտոնը Ղրիմում և առաջին հերթին Կաֆայում Սարգիս վարդապետը մեծապես աջակցում է կաթողիկոսական ծրագրերին: Կոստանդին Վահկացու համաձայնությամբ՝ նա և Բերայի եպիսկոպոսը հայկական հանձնախմբի գլուխն անցած մասնակցում են 1438-1439 թվերի Ֆեռարո-Ֆլորենտական տիեզերաժողովին և հուլյների հետ համատեղ կնքում Միություն (Ունիա) Կաթողիկ եկեղեցու հետ³⁴ : Այս քայլը, որը դեռևս չէր ենթադրում դավանաբանական լուրջ փոփոխություններ (որպես սկիզբ այն չէր էլ կարող կտրուկ շրջադարձային լինել) և ավելի շուտ քաղաքական նպատակներ էր հետապնդում³⁵, մասամբ կասեցրեց կաթողիկոսների ճնշումը Հայ եկեղեցու սպասավորների և հավատացյալների վրա այն գաղթօջախներում, որոնք գտնվում էին իտալացիների վերահսկողության ներքո³⁶ : Սարգիս վարդապետի պահանջները՝ ի պաշտպանություն ոչ կաթողիկ քրիստոնյաների շահերի, որ ներկայացվեցին Եվգենիոս Դ պապին, տեղ գտան «Ան ծովի ջենովական գաղութների 1449 թվի կանոնադրության» հոդվածներից մեկում: Վերջինս Կաֆայի կաթողիկ եպիսկոպոսին արգելում էր խառնվել մյուս քրիստոնյաների գործերին, քանի որ այդ պատճառով նրանք լքում էին քաղաքը՝ այն դարձնելով սակավաբնակ և խոցելի³⁷ :

³² Նորայր եպս. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբեանց, հ. 3, Երուսաղեմ, 1968, էջ 258 (թ. 224 ք):

³³ Ն. Ակիմեան, «Սարգիս վարդապետ Կաֆայի...», սյուն. 41:

³⁴ Նույն տեղում, սյուն. 36-40: Ա. Պալմեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս եւ միութիւն նոցա ընդ Հոռոմեական եկեղեցոյի Փլորենտեան սինհոդոսի, Վիեննա, 1878, էջ 80-143:

³⁵ Վ. Ա. Միխայելյան, «Հայ-կաթողիկ առնչությունները Ղրիմում (XIV-XV դդ.)», ԼՀԳ, 1993, № 4, էջ 58:

³⁶ Ն. Ակիմեան, «Սարգիս վարդապետ Կաֆայի...», սյուն. 39:

³⁷ Տե՛ս «Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году». Предисловие В. Юргевича, Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД), т. 5, Одесса, 1863, сс. 730-731:

Սարգիս վարդապետը տիեզերաժողովից վերադարձավ պապական մեծամեծ նվերներով, որոնց թվում էր նաև Քրիստոսի խաչափայտից մի բեկոր պարունակող ոսկեպատ արծաթե խաչը՝ Սուրբ Նշան անունով: Հետագայում նա այդ Սուրբ Նշանը նվիրեց Մկրտիչ Նաղաշին, որին կաթողիկոս Կոստանդին Վահկացին 1430 թվին կարգել էր «արքեպիսկոպոս ի վերայ ԻԴ (24) գաւազանի»: Հաստատվելով Ամիդ քաղաքի նստավայրում՝ Մկրտիչ Նաղաշը սկզբում վերականգնել էր Արղնու բերդի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, իսկ 1439 թվին՝ սկսել Սուրբ Թադեոսին նվիրված Կաթողիկե եկեղեցու նորոգությունը: Սակայն 4 տարի անց, տեղի մահմեդականների դիմադրության պատճառով նա հարկադրված էր եղել դադարեցնել գրեթե ավարտին հասած աշխատանքներն ու հեռանալ Կաֆա և Կոստանդնուպոլիս³⁸: Ահա, Կաֆայում հյուրընկալվելու ժամանակ էր, որ արքեպիսկոպոսը, ով ժամանակին դեմ էր հայերի մասնակցությանը Ֆլորենտական ժողովին և Ունիայի կնքմանը, Սարգիս վարդապետից նվեր է ստանում Սուրբ Նշանը: Շուտով լուր ստանալով Սուրբ Թադեոս եկեղեցու շինարարության բարեհաջող ավարտի մասին (1447 թ. օգոստոս)՝ նա վերադառնում է Ամիդ, իր հետ տանելով եկեղեցական ծառայության համար նախատեսված թանկարժեք պիտույքներ. «Եւ յորժամ ետես արհիական գլուխն եկեղեցոյ և աստուածաբան վարդապետն տէր Մկրտիչ Սուրբ Կաթողիկէն կատարեալ՝ մեծաւ ուրախութեամբ գոհացաւ զԱստուծոյ <...> եւ զարդարեաց զեկեղեցին ամենայն կահիւք եւ զարդիւք: <...> եւ ի Կաֆայն գնացեալ եւ ինքն շինեալ նորաձև նախ խաչաձև, ետ գործել շուրջառս մեծագինս բազմախաչեան: Եւ զհրաշալի եւ զքնաղազարդ զպատուական Սուրբ Նշանն Քրիստոսի բերեալ ի Կաֆայէն, որ ունի մասն ի խաչափայտէն Քրիստոսի եւ բուն Սուրբ Նշանին՝ ի լուսափայլ ականց, եւ ի սիրտս խաչին՝ զՔրիստոս բեռեալ յոսկոյ ձուլածոյ:

Եւ թե ուստի՞ հրաշալիս այս՝ պատուական Սուրբ Նշանս, զսա պապն Հռոմայ պարգևեաց մեծ վարդապետին Սարգիս Կաֆայեցոյն, յորժամ գնաց ի Հռոմ: Եւ ի գնալն տէր Մկրտչին ի Կաֆայն, մեծ վարդապետն Սարգիս ընկալաւ մեծաւ պատուով եւ ընդ բազում մեծարանացն եւ պատուոյն՝ պարգևեաց տէր Մկրտչին զսուրբ եւ զհրաշալի զպատուական Սուրբ Նշանն: Զոր ընկալեալ մեծաւ ուրախութեամբ, եւ բերեալ մեծ պարգևք տանս Հայոց՝ ի սեփական յաթոռն իւր եւ յԱմիթ մայրաքաղաքն, ի Սուրբ Կաթողիկէն, զոր ինքն շինեալ էր»³⁹: Այս տեղեկությունները հայտնում է Նաղաշի կենսագիրը՝ Աստվածատուր եպիսկոպոս Օվսանացին, ով էլ հենց Սարգիս վարդապետին կոչում է «Կաֆայեցի»: Նման հստակեցումը, ըստ Ն. Ակինյանի, որևէ աղերս չունի վարդապետի ծննդավայրի հետ, այլ ընդամենը մատնանշում է այդ պահին նրա

³⁸ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Ա, էջ 625, 627:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 629:

բնակության և գործունեության վայրը⁴⁰։ Վստահ լինելով Սարգիս վարդապետի կիրիկյան ծագման վրա՝ Ն. Ակինյանը հենց նրա գրչին է վերագրում կիրիկիո անվանի հերոս կիպարիտին ձոնված տաղը՝ «կիպարիտի երգը», որի հեղինակը ոմն Սարգիս է «Հյուսիսային կողմից» (՝)⁴¹։

Ինքը՝ կաթողիկոս Կոստանդին Վահկացին էլ Ղրիմին ու Ղրիմահայության խնդիրներին անձանոթ չէր։ Դեռևս եպիսկոպոս եղած ժամանակ՝ եկեղեցական վերնախավի հորդորով, նա հարկադրված մի շատ հրատապ և դժվարին ճամփորդություն է ձեռնարկում դեպի Կաֆա՝ հարթելու ինչ-ինչ ներքին դժգոհություններ։ Հավանական է, որ Կաֆայի հայերի բողոքը ուղղված էր տեղի հայ հոգևորականության դեմ, քանի որ Վահկացին իր հետ քահանաներ է տանում քաղաքի համար՝ նպատակ ունենալով նրանց միջոցով գործը կարգի գցել։ Դուրս գալով 1413 թ. հունվարի կեսին՝ խումբը ճանապարհի ցամաքային հատվածն անցնելիս ենթարկվում է խտաշունչ ձմռան արհավիրքներին, իսկ ծովի վրա՝ կործանարար ալեկոծության վտանգին։ Տեղ հասնելուց հետո նրանց փորձությունները չեն ավարտվում, քանի որ ջենովացիների վերահսկողության ներքո գտնվող Կաֆան այդ օրերին ցնցվում էր հարևան Ղրիմ քաղաքի (Սուրխաթ, Սուխաթ) թաթար իշխանիկի հարձակումներից։ Անդորրը վերականգնվում է միայն գարնան վերջին՝ Համբարձման տոնին մոտ, և Վահկացուն վերջապես հաջողվում է տեղի հայ տանուտերերի ու վաճառականների հետ մեկտեղ խաղաղություն ու փոխըմբռնում հաստատել ժողովրդի մեջ. «Ես, նուսստ՝ անուամբ միայն եպիսկոպոս տէր Կոստանդինս Վահկացիս, գոր էի Սուրբ Աթոռն, նայ հրաման եղեւ ինձ <...> գնալ ի Կաֆան՝ վասն նոցա սիրոյ եւ խաղաղութեան։ <...> Եւ վասն դժնդակ եւ սառնամանաց աւդան, որ էր սիրտ ձմռան՝ յունվար ժե (15), շատ վիշտ եւ չարչարանք կրեցաք ի ճանապարհին, որ ժե (15) ար ի ձունին ի մէջն գնացաք գիշեր եւ ցորեկ, որ շատոց ոտք եւ ձեռք եւ ականջ անկաւ ի դառնութեան ժամանակին։ Եւ եփ որ ի նաւ մտաք, նայ բարիատեացն սատանա յարոյց ի վերա մեր ազգի-ազգի չար հողմեր, որ գորն Ա (1) արն կերթայաք, նաև մէկալ արն ի յետ կու բերեր, եւ հանց ալեկոծութեան հանդիպեցաք, որ ճար չունեաք. զԱստուած եւ ինքն Քրիստոս-Աստուած ողորմեցաւ ու ազատեց զմեզ ի յանդնդային կործանմանէն <...>։ Եւ անարէն անհաւատ պարոն Խրիմին Կաւկան պաշարեալ էր զաստուածապահ քաղաքն զԿաֆայն, եւ յամէն ար աստուածասաստ բարկութիւն ու կռիւ, ու արիւնահեղութիւն էր ի վերայ քրիստոնէիցն։ Եւ այնպէս ի նեղութիւն մնաց քաղաքն և մենք մինչև ի գալուստ Հոգոյն Արբոյ, որ է Պէնտայկոստն։ Եւ ետ Աստուած զիւր անխոով խաղաղութիւն քաղաքին եւ երկրին <...>։ Եւ ես՝ տէր Կոստանդինս, որ բերի զքաղաքին զքահանայք, եւ զտանու-

⁴⁰ Ն. Ակինեան, «Սարգիս վարդապետ Կաֆացի...», սյուն. 40-41։

⁴¹ Նույն տեղում, սյուն. 33, 41-42։

տէրքն, զխոճանին եւ արաք իւրեանց մէջն խաղաղութիւն եւ սէր»⁴²: Բերված հիշատակարանը գետեղված է 1260 թ. Հռոմկլայում ընդօրինակված մի շքեղ Ավետարանում, որի պատվիրատուն կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրաբերդցին է, իսկ գրիչը և նկարազարդողը՝ Թորոս Ռոսլինը: Վահկացին, ով իր իսկ խոստովանությամբ, վաղուց էր փնտրում նման շքեղ մագաղաթե մատյան, Ավետարանը հայտնաբերում է Կաֆայում գրավ դրված մի տեղացի ասորու մոտ: Վճարելով վերջինիս 1000 դրամ (22 Ֆլորին), նա ձեռք է բերում այն, կազմել տալիս ու վերագարձնում Կիլիկիա⁴³: Յավոք, տեղեկություն չունենք, թե ինչպես էր ձեռագիրն ընդհանրապես հայտնվել Կաֆայում, այն էլ գրավի տակ:

«Սուրբ Անտոն» անունով հոգևոր կենտրոնի հազվագյուտ հիշատակությունների հանդիպում ենք նաև ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներում, սակայն դժվար է ասել, արդյո՞ք խոսքը դիտարկվող վանքի մասին է: Հարցն այն է, որ այդ աղբյուրների հեղինակները Սուրբ Անտոնը տեղադրում են անմիջապես Կաֆայում, ինչը մտորելու առիթ է տալիս, մանավանդ որ այդ շրջանում, այսինքն՝ օսմանյան տիրապետության օրոք, քաղաքն արդեն այդ աստիճան ընդարձակ ու մարդաշատ չէր, ինչպես շենովացիների ժամանակ: Բացի այդ, քաղաքի ներսում գտնվող հայկական եկեղեցիներից շատերը, իսկ առավել ևս ծայրամասերում ու դրանցից էլ անդին գտնվող մենաստաններն արդեն դադարեցրել էին իրենց գործունեությունը և ամայացել:

Այսպես ուրեմն, 1640 թվին Զաքարիա աբեղան իր ընդօրինակած ժողովածուի հիշատակարանում գրում է. «Աւարտեցաւ Շարակնոցս ի թրվականիս Հայոց ՌՁԹ (1640), ի քաղաքն ի Կաֆայ, ի դուռն Սուրբ Անտոն ճրգնաւորի վանքն, ձեռամբ Զաքարիայ հող ու մոխիր աբեղային, որ զանունս քահանայի ունիմ եւ գործք եմ խաւարեալ:

Ըսկըսեցաք զՍաղմոսարանս թվին ՌՁԹ (1640), սեպտեմբեր ամսոյ ի Ա (1), ի դուռն Սուրբ Անտոն ճգնաւորին»⁴⁴:

Զաքարիա աբեղայի մահից հետո ժողովածուի ընդօրինակությունը շարունակում է նրա աշակերտ Զաքարիա երեցը. «Արդ՝ գրեցաւ սա ի քաղաքս Կաֆայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Անտոնի անապատականին, ի թվականիս Հայոց ՌՂԲ (1643), յուլիս ամսոյ 2 (6), յաթոռակալութեան տէր Խաչատուր արքեպիսկոպոսի»⁴⁵:

Եթե բերված հիշատակարաններն ամեն դեպքում խորհելու առիթ են տալիս, ապա հաշորդ տեղեկությունը կասկածի տեղ չի թողնում: Սա XVIII դա-

⁴² Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, էջ 17-20:

⁴³ Նում տեղում, էջ 14:

⁴⁴ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, Հատոր Բ (1621-1640 թթ.), Երևան, 1978, էջ 798:

⁴⁵ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ (1641-1660 թթ.), Երևան, 1984, էջ 90:

րավերջից մեզ հասած մի բանաստեղծություն է, որում թվարկվում են Կաֆայի 24 հայկական հոգևոր կենտրոնները և տրվում են հպանցիկ տեղեկություններ դրանց տեսքի ու տեղադրության վերաբերյալ: Ահա, ըստ այդ բանաստեղծության հեղինակի՝ «Սուրբ Անտոն փոքր ժամ է»⁴⁶: Այսինքն, նրա գիտեցած Սուրբ Անտոնը ոչ միայն գտնվելիս է եղել Կաֆայում, այլև փոքր եկեղեցի է եղել, ինչը հաստատապես չի կարող վերաբերվել մեզ հետաքրքրող հոգևոր կենտրոնին: Սուրբ Անտոնի վանքի հետ նույնականացվող հուշարձանը պիտի լինի ընդարձակ համալիր՝ տեղակայված Կաֆայից դուրս, բայց նրանից ոչ հեռու: Այն պիտի կառուցված լինի առնվազն XV դարի սկզբին, ունենա երկու եկեղեցի, սնտեսական շինություններ, բրգավոր պարիսպ, ջրհոր: Նման հայկական հուշարձանի հանդիպում ենք Թեոդոսիային մերձակա «Դվուչակորնայա» ծովածոցում: Այն գտնվում է Բիչուկ-Յանիշար լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջին, Թեոդոսիայից 5 կմ հարավ (ուղիղ գծով): Բուն ծովածոցը ներփակված է Սուրբ Եղիայի և Կիրիկ-Աթլամայի հրվանդանների միջև:

«Դվուչակորնայա» ծովածոցի հայկական հնավայրը քանիցս հիշատակում է Պետեր Կեպպենը՝ շեշտելով հայերեն վիմագրերի առկայությունն ավերակված վանական եկեղեցու խորանին հարող պատին. «Ինչպես Կարադաղի, այնպես էլ «Դվուչակորնայա» մարտկոցի մոտ գտնվող հայկական եկեղեցիներում ես տեսա խորանին կից փորագրված հայերեն արձանագրություններ»⁴⁷: 1927 թվականին վանքի ավերակները գրավում են աշխարհագետ և ջրաբան (հիդրոլոգ) Ի. Բաբկովի ուղադրությունը: Նրան հատկապես հետաքրքրում է վանքի ջրամատակարարման համակարգը և խորանին կից արձանագրությունը: Վանքի պատերը վատ վիճակում էին, խորանի հիմքերը՝ խարխլված, իսկ գմբեթարդի վրա մի մեծ անցք էր բացված: 1928 թվին, այսինքն՝ Դրիմի 1927 թվի մեծ երկրաշարժից հետո, Բաբկովը նորից է այցելում այս վայրը՝ գնահատելու հուշարձանի կրած վնասները: Այն ավելի էր խարխլվել, սակայն արձանագրությունը բարեբախտաբար տեղում էր: «Մեկ մետր հաստությամբ զանգվածեղ պատերը, ամուր և հուսալի շարը ստիպում են մտածել, որ ժամանակին այստեղ հայտնի ու հարուստ վանք է գործել, որն, անշուշտ, համեմատած ներկայիս ավերակների հետ՝ շատ ավելի ընդարձակ մակերես է զբաղեցրել, ունեցել նշանակալից սնտեսական շինություններ: Եկեղեցու շուրջ առատորեն տարածված սատապի (փիգենայի) թփերը գերազանց ուղեցույց են և հստակ ուրվագծում են մի ժամանակ շինություններով զբաղեցված տարածքը»⁴⁸: Բուն

⁴⁶ Քր. Քոչնեդյան, Պատմություն գաղթականության Խրիմու հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 140-141:

⁴⁷ П. Кеппен, Крымский сборник. О древностях южного берега Крыма и гор Таврических, СПб., 1837, сс. 20, 27; см. также: сс. 17, 79-80.

⁴⁸ И. И. Бабков, «Очерки по исторической и культурной географии Крыма. Водоснабжение армянского монастыря XV века в Двукорной бухте у Феодосии», Известия Государственного географического общества, т. 71, вып. 9, Москва-Ленинград, 1939. с. 1044.

եկեղեցուց դեպի հյուսիս նկատելի են եղել համալիր շինությունների հետքեր. «Հստակ երևում է, որ եկեղեցուն հյուսիսից անմիջականորեն հարել է շինությունների մի համալիր, որի եզրապատերը ուրվագծել են 45 X 35 մ մակերեսով տարածք: Ոչ հեռու արևմտյան կողմում դեռ պահպանվում են առանձին կանգնած շինության որմերը՝ 1 մ բարձրությամբ: Ամենուր՝ եկեղեցուց հյուսիս և արևմուտք, հիմնապատերի հետքեր են»⁴⁹: Կառույցների հետքեր են հայտնաբերվել նաև քիչ հեռու, և ուշագրավն այն է, որ դրանց մեջ կենտրոնական տեղ է զբաղեցրել երկրորդ եկեղեցին. «Հոսանքն ի վեր, ուր ձորակը թեքվում է դեպի ձախ, բլրակի վրա դեղին սատապով պատված քառանկյուն մի տեղանք կա, որի սահմաններում ժամանակին եղած շինությունը ոչ պակաս չափեր է ունեցել, քան ներքևում գտնվողը ... Չնայած որ պատերն արդեն չկան՝ դրանց քարերի վաղուց թալանված լինելու պատճառով, այնուամենայնիվ, երբեմնի շինության հիմքերը պարզորոշ երևում են: Դրանք 30 X 30 մ մակերեսով քառակուսի են ուրվագծում՝ ներքուստ խաչվող պատերով ու միջնորմներով կտրատված: Իսկ հարավ-արևելյան հատվածում հստակ գծագրվում է խորանի կիսաշրջանը: Այստեղ, ինչպես և ստորին հուշարձանախմբի եկեղեցում, խորանը ներփակված է արտաքին քառանկյան մեջ և դրսից արտահայտված չէ: Բլուրն ի վեր ցրված քարերը, հնարավոր է, երբեմնի գերեզմանոցից են մնացել: Ե՛վ վերին, և՛ ստորին հուշարձանախմբերի տարածքում մեծ քանակությամբ միջնադարյան խեցեղենի բեկորներ են հանդիպում: Բիշուկ-Յանիշարի լանջին, ծովի ուղղությամբ, Ջան-Կուտարան ձորակի բերանին ևս շինությունների հետքեր կան, որոնք հավանաբար նույնպես առնչվել են այս վանքին»⁵⁰:

Ստորին խմբի կառույցների հետ անմիջական և օրգանական միասնություն կազմող վերին ավերակված համալիր շինությունների հայտնաբերումը ստիպել է Բաբկովին փաստել, որ «Դվուչակորնայա» մարտկոցի տարածքում մի ժամանակ եղած հայկական վանքը զգալի չափեր է ունեցել. «Այս եզրակացությունը հաստատում են նաև բավականին լայն ճանապարհի հետքերը, նշանակալից ջրատարը և ընդարձակ տարածքը, որի վրա երևում են մշակված քարերի ու խեցեղենի ցրոններ, պատերի ու շինությունների հետքեր, որոնք ժամանակին հավանորեն վանախցեր, վանահոր կացարան և ծառայողական սենյակներ են եղել»⁵¹:

Հետազոտողն առանձնակի ուշադրություն է դարձրել շինանյութին՝ նշելով, որ շարի անմշակ քարերը հենց տեղում են հայթայթվել: Սրան հակառակ, զարդաքանդակները և կրող սրբատաշ կառուցվածքները նույնպես կրաքարից են եղել, որի մերձագույն հանքերը Թեոդոսիայի և վերջինից 7 կմ արևմուտք գտնվող Նասիպնոյե գյուղի շրջակայքում էին: Այս ապարն արդեն

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 1047:

մանր հատիկավոր է, հեշտությամբ է մշակվում, այդ իսկ պատճառով էլ օգտագործվել է տապանաքարեր, քիվեր, խոյակներ պատրաստելիս: Այս նույն շինանյութից էր նաև խոյակավոր որմնասյունը, որի երկու քարերի վրա էլ հենց փորագրված էր յոթ տողից բաղկացած հայերեն արձանագրությունը: Պատերի շարն ամրացված էր կրաշաղախով: Դրանց արտաքին մակերեսները ևս պատված էին կրաշաղախով, որին արդեն ինչ-որ մանրաթելեր էին խառնված⁵²:

Ստորին հուշարձանախմբի ավերակված եկեղեցուց հարավ Բաբկովը բլրակին կցված քառակող մի շինություն է տեսել և ենթադրել, որ այն ժամանակին աղբյուր է եղել. «Եկեղեցու մոտ, ժամանակակից գերեզմաններից ոչ հեռու, բլրակին հարող որմի մնացորդներ կան: Հենապատի ավերակներ հիշեցնող այս քարակույտը հավանաբար մի ժամանակ աղբյուր է եղել»⁵³: Ստորգետնյա կավե ճյուղավորված խողովակաշարը ջուրը մոտակա բլրալանջերից այստեղ է հասցրել: Այն Բաբկովի օրոք արդեն իսկ լրջորեն վնասված է եղել, իսկ ներկայումս բոլորովին ոչնչացված է:

Փնտրելով ջրի ելքը և մոտակայքում այն չգտնելով Ի. Բաբկովը ձորակն ի վեր է բարձրացել ու հայտնաբերել ջրատարի ոչ խորը ակոսը՝ թաց հատակով. «Ինչ-որ մեկի պարապ ձեռքերը հեռացրել են մեծ համբերությամբ ու հմտությամբ պատրաստված ակոսի ծածկասալերը, բացել այն և ջուր կամ էլ կավե խողովակներ հայթայթելու միտումով ավերել: Այդ խողովակների բեկորներից մեծ քանակությամբ կարելի է հայտնաբերել ներքևում ողջ ձորակով մեկ»:
Ջրատար ակոսը դեպի վեր դարձել է ավելի ու ավելի խոնավ և ի վերջո վերածվել քարապատ հունի, որտեղից արդեն կարելի էր ջուր վերցնել. «Դեպի վեր ակոսը ձախից և աջից իր մեջ է ընդունում ջրահոսքի ևս երեք ճյուղ, ինչի մասին վկայում են կրաքարե ժայռերից դուրս ցցված կավե խողովակների ծայրերը: Այնուհետև ձորակի հատակին մի քանի գալար տալով, այն ավարտվում է փոքրիկ ավազանով: Վերջինս, որ ստորին հուշարձանախմբի փլատակներից մոտ հինգ հարյուր քայլ հեռավորության վրա է գտնվում, խնամքով երեսապատված է խոշոր սրբատաշ սալաքարերով: Անկասկած, սա է հին հայկական ջրատարի սկիզբը»⁵⁴: Այսպիսին է եղել իրավիճակը 1928 թվականին: Սակայն 1934 թ. Բաբկովն արդեն ուրիշ պատկերի է ականատես եղել. վերևում գտնվող ջրի ելքը մաքրված է եղել, և այնտեղից սկիզբ առնող մետաղական խողովակներից կազմված ժամանակավոր ջրատարը, անցնելով վանքի ավերակների կողքով, իջել է դեպի հովիտ՝ այնտեղ աշխատող բանվորներին ջրով ապահովելու: 1935 թվին Բաբկովի ցուցումով նյութական մշակույթի պատմության պետական ակադեմիայի (ԴԱՄԻԱ) արշավախումբը՝ Վ.Վ. Դանիլևսկու և

⁵² Նույն տեղում, էջ 1047-1049:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 1044:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 1045:

Ե. Վ. Վեյնմարնի մասնակցությամբ պեղել և ուսումնասիրել է ջրատարն իր ողջ երկարությամբ՝ պեղումների նյութերը հանձնելով ՆՄՊՊԱ արխիվ⁵⁵ :

Բաբկովը մեծ գնահատանքով է խոսում ջրատարը կառուցողների մասին, որոնք խնամքով մաքրել են ձորակի լանջերից բխող աղբյուրների հուները, մտցրել դրանք կավե խողովակների մեջ և միացրել ընդհանուր գլխավոր գծին: Նրանք ապահովել են համակարգը երկու դիտահորով (գլխավոր և միջանկյալ)՝ ավարտելով այն ձորակի ստորոտին՝ բլրին հարող աղբյուրի շինությամբ⁵⁶ : Հետագոտողը ցավում է, որ հնարավորություն չի ունեցել պարզելու, թե ինչպես են օգտագործվել լանջերն ի վար հոսող անձրևաջրերը, սակայն, ինչը շատ կարևոր է, ձորակի հատակին՝ վանքի ավերակներին հարող հիմնապատերի մոտ նա նկատել է «ոչ մեծ քառանկյուն ավազանի կամ ջրհորի հետքեր»: Այն բերնեբերան լցված է եղել քարաբեկորներով, և հեղինակին չի հաջողվել պարզել դրա նշանակությունը: Հնարավոր է, որ այստեղ գտնվելիս է եղել ևս մի ջրաբեր աղբյուր՝ ջրհոր, կամ էլ ջրատեխնիկական կառույց, ուր հոսել է տեղումների ավելցուկային ջուրը⁵⁷ :

Եզրափակելով վանքի ջրային ցանցի վերաբերյալ իր խոսքը, Բաբկովը գրում է. «Հին հայկական ջրատարը ներկայումս ավերված է: Դրա գործունեության որոշ մանրամասներ դեռ պարզ չեն, սակայն կառուցվածքային մտահղացումը, բեկորատված կավե խողովակները, ջրամատակարարվող մակերեսի և համալիր-կառույցների շափերը ցույց են տալիս, որ այն կազմակերպվել է հիմնավորապես և գործի մեծ իմացությամբ»⁵⁸ : Ջրատարի այս տիպը բնորոշ էր Արիմի հայկական եկեղեցիների ու վանքերի ջրամատակարարմանը: Նմանօրինակ ջրատարերի հանդիպում ենք Թեոդոսիայի և Թեփե-Սբայի հուշարձանախմբերում, Հին Արիմին մերձակա Սուրբ Խաչ վանքում, Տոպոլցովկա գյուղի եզրին գտնվող Սուրբ Ուրբաթ եկեղեցու (կամ վանքի) տարածքում. «Թվարկված բոլոր ջրատարերը, որ ունեն հատակագծային և համակարգային նմանություններ, վկայում են այս վայրերի հին բնակչության ջուրը օգտագործելու և պահպանելու գործում ունեցած մեծ փորձի և հոգատարության, ջրի գոյության նվազագույն իսկ նշանների նկատմամբ նրանց ցուցաբերած հետաքրքրության մասին»⁵⁹ : Ինչ վերաբերում է բուն վանքին, ապա «լայնահուն ճանապարհի, աղբյուրի, ստորին հուշարձանախմբի ավերակների առջև յուրատեսակ հարթակի տեսքով տարածվող ընդարձակ բակի հետքերը թույլ են տալիս եզրակացնել, որ այս վայրը նշանակալից պաշտամունքային կենտրոն է եղել, ուր բազմամարդ ուխտագնացություններ են կատարվել: Կասկած չկա, որ մեր

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 1046:

⁵⁹ Նույն տեղում:

առջև ընկած համալիր շինությունների հետքերը ներկայացնում են երբեմնի պաշտամունքային բնույթի բնակավայր, ավելի ստույգ՝ վանք, ինչպիսիք են օրինակ՝ Հին Արիմին մերձայքում գտնվող Սուրբ Խաչ և Թեոդոսիայի ներկայումս խոնարհված Սուրբ Աննայի վանքերը»⁶⁰:

Ի. Բաբելովն անդրադարձել է նաև վանքի զարդաքանդակներին, որոնք հիմնականում դիտավորյալ ոչնչացված էին: Խորանի կամարը կրող հյուսիսային որմնասյունը, որի դիմային երեսին էլ հենց փորագրված էր նրա ուշագրությունը գրաված հայերեն վիմագիրը, եզրափակվում էր քիվ-խոյակով ներկայացված զույգ խորափոր կամարաշարերով (ստալակտիտազարդեր հիշեցնող): Քիվից ներքև երեք զարդարուն խաչեր էին քանդակված՝ ամփոփված կամարով պսակվող շրջանակների մեջ. «Անմիջապես քիվի տակ երեք վահանակ կա, որոնց մեջ հայկական փորագիր խաչեր կան: Դրանց ստորին հատվածները պահպանվել են, իսկ վերինները հիմնավորապես քերված են»⁶¹: Խաչերից ներքև մեծատառ բոլորգրով փորագրված հայերեն արձանագրության առաջին տողն էր (տե՛ս ներդիր, նկ. 1): Այն ավելի երկար էր, քան մեկ այլ քարի վրա փորագրված հաջորդ վեց տողերը, որոնցից ձախ քառանկյուն խորշ կար: Վերջինս ուղղանկյուն պարագիծ ուներ, մինչդեռ դրա հետևում՝ խորանի կիսաշրջանին գտնվող մյուս խորշը, որն արտաքուստ բոլորված էր ուղղանկյուն շրջանակով, պսակված էր սլաքաձև կամարով:

Արձանագրության տակ՝ ուղղանկյուն խորշի ստորին աջ անկյանը կից բազմախորան կամարով պսակված համեմատաբար մեծ ուղղանկյուն շրջանակ էր քանդակված, սակայն ներսի խաչակենտրոն հորինվածքը քերված էր: Ավելի ներքև՝ խորշի տակ, կիսաշրջան վերնամասերով փոքրիկ կցակամարների երկու շարք էր ձգվում, որոնց միջի հորինվածքները ևս քերված էին՝ գրեթե հարթեցված: Խորանի հանդիպակաց՝ հարավային որմնասյան վրա նույնպիսի, ներքուստ քերված կամարակապ կցաշրջանակների շարքեր կային: Խորանն ինքը սվաղված և սպիտակեցված էր. «Ձանագանվում է ծեփի և գունավորման մի քանի (հստակ՝ 4) շերտ, սակայն որմնանկարների հետքեր չեն նկատվում»⁶²:

Միմյանց կից երկու քարերի վրա փորագրված վիմագիրը, որն Ի. Բաբելովն ընթերցել և թարգմանել է Հ. Օրբելու օգնությամբ, հիշատակային բովանդակություն ուներ: Այն խաչապատկերների միջնորդությամբ խնդրում էր երկնային կյանքի արժանացնել Սարգիս կրոնավորին, նրա հանգուցյալ եղբայր Գրիգորին և Ներսեսին (տե՛ս ներդիր, նկ. 2): Արձանագրությունը տեղ-տեղ կցագված էր և ընթերցվում էր այսպես.

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 1047:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 1048:

⁶² Նույն տեղում, էջ 1048-1049:

ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆՔՍ ԲԱՐԷԽՈՍԷՆՆԵՐԻ ՍԱՐԳԻՍ ԿՐԾՆ-

ԱԻՈՐԻՆ ԵՒ ԵՂԲՈՐՆ՝

Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՓՈԽԵՅԵԱԼ

ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԵՒ ՆԵՐՍԵՍԻՆ: ԹՎԻՆ

ՊԾԴ [1405] ՄԱՅԻՍ ԺԸ [18]⁶³:

Գր. Գրիգորյանի վկայությունները, խաչապատկերը՝ մասամբ պահպանված արձանագրությունների հետ մեկտեղ, ներկայումս պահվում է Թեոդոսիայի հայրենագիտությունների թանգարանում⁶⁴:

Հետաքրքրական է, որ Սարգիս կրոնավորի, նրա եղբայր Գրիգորի և ոմն Ներսեսի անուններին ի թիվս այլոց հանդիպում ենք նաև մի հիշատակարանում, որը Լ. Խաչիկյանի կարծիքով վերաբերում է XIV դարի վերջին: Հիշատակարանն ամփոփված է 1381 թվի ղրիմյան մի ճաշոցում և պատմում է նրա հետագա ձեռքբերման մասին: Ստացողներն են Սարգիս վարդապետը և նրա մտերիմները, որոնք, հազար արծաթով ձեռագիրը գնելով, այն նվիրել են Մողկան մականունով Սուրբ Նշան վանքին. «Արդ, ես՝ նուաստս և անպիտան ծառայս Սարգիս կրանաւորս, և զեղբայրն իմ Դանիէլ կրանաւոր, և զծնաւղսն իմ Մողիկն, և զմայրն իմ զԵտիլմեիքն, և զեղբայրն իմ զԳրիգորն, և զՆերսէս, զՄարտիրոս, և զՍահակն, զՔրիստոսատուր, և զքոյրն մեր զԲանուկն՝ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս, ընդ նմին և զմարքոյր մեր, որ ազնական եղև գրոցս: <...>

Ես՝ Սարգիս արքեպիսկոպոս և զեղբայրն իմ զԴանիէլ կրանաւոր դրեցաք զՏարոյգիրքս ի հազար սպիտակ վասն յուսոյ արքայութեան և յիշատակ ննջեցելոց մերոց և շնորհեցաք մեր վանիցն՝ առ դրանն Սուրբ Նշանին, մականունն Մողկան վանք՝ յիշատակ յաբիտենական»⁶⁵: Այսպիսով, վանքի «Մողիկ» մականունը նույնական է Սարգիս վարդապետի «ծնողի», այսինքն՝ հոր անվանը, ինչը, հավանական է, կնշանակի, թե վերջինս եղել է այս հոգևոր կենտրոնի գլխավոր հովանավորը: Քերովբե Քուչներյանի կարծիքով Մողկան վանքը գտնվելիս է եղել Ղրիմի Կիլիկիայի ներկայիս՝ Կուրսկոյե գյուղի մերձակայքում⁶⁶: Դժվար է ասել, թե ինչի հիման վրա է նա եկել այդ եզրակացությունը: Համենայն դեպս Մողկան վանքի որևէ այլ հիշատակություն, վերը բերված ձեռագրային աղբյուրից բացի, մեզ հայտնի չէ: Ամեն դեպքում, նախկին Կիլիկիայի մերձակայքում պահպանվել են հայկական հոգևոր կենտրոնի մնացորդներ՝ ժայռափոր եկեղեցով հանդերձ, որն էլ մենք, ի նկատի ունենալով Քուչներյանի

⁶³ Նույն տեղում, էջ 1048:

⁶⁴ Գ. Մ. Գրիգորյան, Դիվան հայ վիճագրությունների, Երևան, 1996, Պ. 7 (Ուկրաինա, Մոլդովա), էջ 27:

⁶⁵ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 538-539:

⁶⁶ Ք. Քուչներյան, Պատմության գաղթականության հրիմու հայոց, էջ 120:

տեղեկությունը, նույնացրել ենք Մողկան վանքի հետ⁶⁷: Պատասխանի կարիք ունի նաև այն, թե ինչու և ինչպես Սուրբ Նշան վանքի վանականները իրավունք ստացան իրենց հիշատակարանը փորագրելու Սուրբ Անտոնի վանքի եկեղեցում՝ այն էլ խորանին կից: Սա, իհարկե, այն դեպքում, եթե անվերապահորեն ընդունում ենք հիշատակարանում և վիմագրում թվարկվող անձանց նույնականությունը, ինչը բոլորովին էլ պարտադիր չէ: Անիմաստ է ենթադրել, թե «Իվուչակորնայա» ծովածոցի վանքը նույն ինքը Մողկանն է, քանի որ վերջինս նախ՝ նվիրված էր Սուրբ Նշանին և երկրորդ՝ այդքան հզոր լինելու դեպքում, այն պիտի որ ավելի նկատելի հետք թողած լիներ ձեռագիր աղբյուրներում: Մնում է եզրակացնել, թե Սարգիս կրոնավորը մինչև Մողկան վանքում հաստատվելը ծառայել է Սուրբ Անտոնի վանքում և եղել նրա համեմատաբար վաղ շրջանի վանականներից մեկը:

Արդեն լրիվ փլուզված հուշարձանի տարածքում 1998 և 2000 թվերին պեղումներ են կատարել ղրիմցի հնագետներ Ելենա Այբաբինան և Սերգեյ Բոչարովը (տե՛ս ներդիր, նկ. 3): Նրանք ուսումնասիրել են եկեղեցին, դրան արևմուտքից հարակցող գավիթը, վերջինս հարավից և արևմուտքից բոլորող բակը⁶⁸: Ինչպես իրենք են նշում, եկեղեցու և գավիթի հյուսիսային հատվածները ոչնչացված են, քանի որ լանջը, որի վրա դրանք տեղադրված են, XX դարի 80-ականներին դարավանդների է բաժանվել և ամրացվել սոսու ծառերով:

Մշակութային շերտի խորությունը 3 մ-ից ավել է եղել, պեղված տարածքը զբաղեցրել է 20,10 մ x 10,00 մ մակերես: Եկեղեցին ուղղանկյուն կառույց է, կիսաբոլոր ներփակված արևելյան խորանով: Միջին և խոշոր չափի կոպտատաշ քարից կառուցված պատերը պահպանվել են 3 մ բարձրությամբ: Դրանց հաստությունը գերազանցում է 90 սմ: Եկեղեցու արտաքին չափերն են 8,20 մ x 6,40 մ: Մուտքը բացված է արևմտյան պատի կենտրոնում և արտաքուստ հարդարված պարզ փորագիր զարդագծերով: Հարավային և հյուսիսային պատերին կցված են սրբատաշ քարով շարված մեկական որմնասյուն, որոնց վրա ժամանակին հենվել է թաղակիր կամարը: Ներքին հարդարանքի մաս են կազմել հիշատակային նշանակության փորագիր խաչապատկերները, որոնք բոլորը քերված են:

Վանքի գավիթն արտաքուստ ուղղանկյուն կառույց է: Երկարությունը ներսում 11,40 մ է, իսկ լայնությունը՝ 9,00 մ: Պատերը պահպանվել են մոտ 2 մ բարձրությամբ: Դրանց հաստությունը գերազանցում է 1 մ (կարելի է են-

⁶⁷ Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV-XV вв.), составление, русский перевод, введение и примечания Т. Э. Саргсян, Симферополь, 2008, сс. 182-183.

⁶⁸ Е. А. Айбабина, С. Г. Бочаров, Отчет об археологических исследованиях в окрестностях Каффы в 1998 и 2000 годах, Симферополь, 2001 // Институт археологии Крыма, Инвентарная книга № 4, инв. № 619, папка № 1018.

Թաղրել, որ հենց սա է եղել Սարգիս վարդապետի կառուցած «պայծառագոյն ծանր ժամատեղ»-ը): Հատակը պատված է խոշորաչափ սալաքարերով: Գավթի կենտրոնում երկու ուղղանկյուն մույթ է բարձրանում, որոնք ժամանակին ներքին ծավալը բաժանել են երեք թաղակապ նավի: Դրանց համապատասխան որմնամույթեր են բարձրանում գավթի արևմտյան և արևելյան պատերին կից: Շինույթյան շորս անկյուններում ավանդատներ հիշեցնող ծավալներ են առանձնացված: Դրանցից արևմտյանները հատակագծում ուղղանկյուն են, միջդեռ արևելյանները կիսաբոլոր խորաններ ունեն: Գավթը երկու մուտք ունի՝ արևմուտքից և հարավից: Աչքի է ընկնում արևմտյան մուտքի հարդարանքը՝ բարձրաքանդակ շղթայազարդով: Հարդարանքի կարևոր մաս են կազմում նաև սյուների և որմնասյուների քանդակազարդ հիշատակ-խաչապատկերները, որոնք բոլորը քերված են: Գավթի ներսում, դեպի եկեղեցի տանող մուտքից հարավ գտնվող որմնասյան վրա՝ քերված խաչաքանդակների տակ հայերեն արձանագրության (հավանական է՝ հիշատակային բովանդակության) հետքեր են նկատվում: Յավոք, այն ոչ միայն չի արձանագրվել ուսումնասիրող հնագետների կողմից, այլև նույնիսկ չի էլ հիշատակվում նրանց հաշվետվության մեջ: Պեղումներից հետո հուշարձանը պատշաճորեն չի ամրակայվել և խիստ տուժել է: Առանց այն էլ ծայրահեղ խոցելի հնամյա կառույցների վիճակը վատթարացրել են շրջակա բնակիչները, որոնք տեղահանել ու տարել են դրանց սրբատաշ քարերը:

Երբեմնի վանքի մերձակայքը՝ Կարադաղի լանջերը, Կոկտեբեյ, Օրջոնիկիձե, Շեբետովկա բնակավայրերը հարուստ են հնագիտական նյութով, այդ թվում և հայերի ներկայությունը հաստատող մեծաթիվ գտածոներով և չափազանց ուշագրավ հուշարձաններով⁶⁹: Վերջիններս սակայն անմխիթար վիճակում են:

Այսպիսով, Դրիմի «Դվույակորնայա» ծովածոցում գտնվող հայկական վանքի դիրքը, դրա տարածքում երկու եկեղեցիների, մեծածավալ գավթի, ջրհորի (բուն ջրհորից բացի, գրիչն այդպես կարող էր կոչել նաև ջրատարի դիտահորերը), շրջապարսպի, բազմապիսի կառույցների առկայությունը թույլ են տալիս այն նույնացնել երբեմնի հարուստ ու ճանաչված Սուրբ Անտոնի վանքի հետ: Յավոք, բարձիթողի վիճակի մատնված այս հուշարձանը հետևողական անտարբերության հետևանքով շուտով կլրացնի դրիմահայոց հարյուրավոր այլ անդառնալիորեն կործանված կառույցների շարքը:

⁶⁹ E. de Villeneuve, *Album historique et pittoresque de la Tauride*, Paris, 1851-1853; B. Л. Мыц, *Укрепления Таврики X–XV вв.*, Киев, 1991; B. В. Майко, “Средневековая Посидима. Штрихи к археологическому портрету”, *Сугдейский сборник*, вып. 3. Киев-Судак, 2008, с. 466-480.

**ТАТЕВИК САРГСЯН
МОНАСТЫРЬ СВЯТОГО АНТОНА В КАФФЕ**

Ключевые слова: Крым, армяне, монастырь Святого Антона, вардапет Саргис, книжное искусство, Тадэос Авраменц, писец Кростосатур.

Согласно письменным источникам, монастырь Святого Антона – один из наиболее известных и богатых армянских духовно-культурных центров в Крыму – располагался в окрестностях Каффы (современная Феодосия). Он достиг расцвета во второй четверти XV столетия в период настоятельства известного духовного деятеля вардапета (архимандрита) Саргиса. Тот развернул широкое строительство, расширив границы монастыря и дополнив его как новыми церковными, так и хозяйственными, фортификационными и гидротехническими сооружениями. Вардапет Саргис также уделял большое внимание деятельности монастырской школы, в которой в числе других предметов преподавалась философия, изучались труды Аристотеля и Порфирия. В это время монастырь Святого Антона становится крупным центром книжного искусства, где известные писцы-каллиграфы и миниатюристы Тадэос Авраменц, Кростосатур, Огсэнт и Магакия создавали свои манускрипты.

Дальнейших сведений о монастыре не сохранилось. Тем не менее, хронологические рамки, внушительные размеры, а также расположение вблизи Каффы позволяют идентифицировать его с армянским монастырем близ п. г. т. Орджоникидзе. Развалины монастыря находятся в 5 км (по прямой) юго-западнее Феодосии, в бухте “Двужорная”. Памятник вызвал большой интерес и периодически исследовался археологами. К сожалению, после раскопок 1998-1999 годов он не был должным образом законсервирован и ныне находится на грани полного исчезновения, равно как и значительная часть дошедших до нас армянских древностей полуострова.

**TATEVIK SARGSYAN
ST. ANTHONY'S MONASTERY IN CAFFA**

Keywords: Crimea, Armenian, St. Anthony's monastery, scriptorium, Vardapet Sargis, Tadeos Avaments, scribe Kristosatur.

According to written sources, St. Anthony's monastery, one of the most outstanding and wealthiest Armenian spiritual and cultural centers

in Crimea, was located on the outskirts of Caffa (contemporary Theodosia). It reached its peak of development in the second quarter of the 15th century under the rule of the famous church leader Vardapet (archimandrite) Sargis. On his initiative, large-scale construction works were undertaken in the monastery. He also paid particular attention to the activities of the monastic school, where, among other subjects, philosophy was taught, and works of Aristotle and Porphyry were studied. In the same period, St. Anthony's monastery was a famous scriptorium, where scribes Thadeos Avraments, Kristosatur, Ogsent and Maghachia created their manuscripts.

While there is no further information about the monastery, the chronological period, its enormous size, as well as its location not far from Caffa allows us to identify it with the destroyed Armenian monastery near the town of Orjonikidzeh. It is located 5 km south-west of Theodosia, on the bay of "Dvuyakornaya." Its ruins have been repeatedly studied by archaeologists, generating great interest. Unfortunately, after excavations had been carried out in 1998-1999, the monument was not conserved. Like most of the surviving Armenian antiquities on the peninsula, it is now critically endangered.